

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.8.2.14>

PROBLEMY ADAPTACJI DZIECI I RODZICÓW W ZASTĘPCZYCH FORMACH OJCOSTWA

Vera Sinyakova

kandydat nauk pedagogicznych, docent

Instytutu Psychologii imienia H.S. Kostiuka

Narodowej Akademii Nauk Pedagogicznych Ukrainy (Kijów, Ukraina)

ORCID ID: 0000-0002-9750-6942

vsinyakova@ukr.net

Adnotacja. W artykule przeanalizowano przebieg procesu adaptacyjnego w zastępczych formach ojcostwa. Na podstawie analizy wcześniejszych badań naukowych zdefiniowano pojęcie adaptacji rodzinnej, scharakteryzowano etapy adaptacji nastolatka w zastępczych formach ojcostwa, ujawniono bariery emocjonalne między adaptacjami w zastępczej rodzinie. Należy zauważyć, że ważnym aspektem towarzyszenia społeczno-psychologicznego zastępczych form ojcostwa jest zapoznanie rodziców zastępczych z obecnością trudności adaptacyjnych i możliwych sposobów ich przezwyciężenia. Wsparcie zastępczych form ojcostwa ujawnia się poprzez jedność czterech funkcji: diagnozowanie istoty problemu, który powstał; informowanie o istocie problemu i sposobach jego rozwiązania; doradztwo na etapie podejmowania decyzji i opracowywania planu rozwiązania problemu; podstawowa opieka na etapie wdrażania planu rozwiązania.

Słowa kluczowe: sieroty, zastępcza forma ojcostwa, adaptacja, etapy adaptacji, socjalizacja, wsparcie psychologiczno-pedagogiczne.

PROBLEMS OF ADAPTATION OF CHILDREN AND PARENTS IN SUBSTITUTIONAL FORMS OF PATERNITY

Vera Sinyakova

Phd, Associate Professor

G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine

(Kyiv, Ukraine)

ORCID ID: 0000-0002-9750-6942

vsinyakova@ukr.net

Abstract. The article analyzes the course of the adaptation process in substitute forms of parenthood. Based on the analysis of previous scientific research, the concept of family adaptation is defined, the stages of adolescent adaptation in surrogate forms of parenthood are characterized, emotional barriers of mutual adaptation in a surrogate family are revealed. It is noted that an important aspect of socio-psychological support of surrogate parenting is to acquaint surrogate parents with the presence of adaptation difficulties and possible ways to overcome them. Support of substitute forms of parenthood is revealed through the unity of four functions: diagnosis of the essence of the problem; informing about the essence of the problem and ways to solve it; consulting at the stage of decision-making and development of a plan for solving the problem; primary care at the stage of implementation of the decision plan.

Key words: orphans, substitute form of parenthood, adaptation, stages of adaptation, socialization, psychological and pedagogical support.

ПРОБЛЕМИ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ТА БАТЬКІВ У ЗАМІСНИХ ФОРМАХ БАТЬКІВСТВА

Віра Сінякова

кандидат педагогічних наук, доцент

Інституту психології імені Г.С. Костюка

Національної Академії педагогічних наук України (Київ, Україна)

ORCID ID: 0000-0002-9750-6942

vsinyakova@ukr.net

Анотація. У статті проаналізовано перебіг адаптаційного процесу в замісних формах батьківства. З огляду на аналіз попередніх наукових розвідок визначено поняття «сімейна адаптація», охарактеризовано етапи адаптації підлітка в замісних формах батьківства, розкрито емоційні бар'єри взаємоадаптації в замісній сім'ї. Зазначено, що важливим аспектом соціально-психологічного супроводу замісних форм батьківства є ознайомлення замісних батьків із наявністю адаптаційних труднощів та можливими шляхами їх подолання. Супровід замісних форм батьківства розкрито через єдність чотирьох функцій: діагностика сутності проблеми, що виникла; інформування про сутність проблеми та шляхи її вирішення; консультування на етапі прийняття рішення та вироблення плану вирішення проблеми; первинна допомога на етапі реалізації плану рішення.

Ключові слова: діти-сироти, замісна форма батьківства, адаптація, етапи адаптації, соціалізація, психолого-педагогічний супровід.

Вступ. Проблема виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, є однією з найгостріших проблем сьогодення. Дослідження в галузі психології сирітства, проведені І. Дубровіною, В. Мухіною, А. Прихожан, Н. Толстих, дають змогу говорити, що практика виховання в державних закладах не завжди сприяє успішній соціалізації та адаптації до життя в суспільстві дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Соціальні реалії сьогодення визначають альтернативи форми устрою та виховання дітей-сиріт – замісні форми батьківства. Проте питання адаптації до нової форми життєдіяльності залишається і в такому разі надзвичайно актуальним. На складність і значимість періоду адаптації особистості до нових умов вказують дослідження, проведені в галузі психології, педагогіки, медицини, фізіології, соціології.

Науковцями вивчені особливості особистісного розвитку дітей-сиріт в умовах інституційного виховання, проблеми постінтернатної адаптації дітей-сиріт, обґрунтована необхідність створення нових форм життєустрою дітей-сиріт. Однак питання адаптації в нових соціальних умовах вивчені неповною мірою.

Проблеми замісних форм батьківства мають багато спільного з проблемами сімей, які виховують рідних дітей, але є й низка специфічних проблем, що пов'язані з процесом адаптації дитини в сім'ї, яка заміщує. Особливо гострими ці проблеми є, якщо на виховання прийнято дитину підліткового віку. Психологічна адаптація – сукупні властивості індивіда, що характеризують його стійкість до умов середовища та рівень пристосування до них. Взаємна адаптація підлітка та своїх батьків починається з моменту прийняття дитини в сім'ю і не закінчується, поки сім'я виконує свої функції. У процесі відбуваються ознайомлення та засвоєння нових соціальних ролей, розширення ідентифікаційних образів, збагачення життєдіяльності та усвідомлення особливостей соціальної ситуації розвитку. Двосторонній процес зміни – прийомної дитини та замісних батьків – можна назвати повноцінною адаптацією.

Основна частина. Метою нашої статті є дослідження адаптаційного процесу в замісних формах батьківства. Відповідно до мети завданнями наших наукових пошуків є визначення поняття «сімейна адаптація», характеристика етапів адаптації підлітка в замісних формах батьківства, розкриття емоційних бар'єрів взаємоадаптації в замісній сім'ї.

Матеріал і методи досліджень. Дослідження базується на аналізі наукової літератури, соціологічних і моніторингових досліджень, матеріалів цільових сайтів ResearchGate, Google Scholar, Academia.edu, результатів встановлюваного пошуку Google. У процесі дослідження здійснено аналіз матеріалів праць авторів із країн пострадянського простору. Наукові розвідки щодо адаптації дітей сиріт у замісних формах батьківства характерні для науковців пострадянських країн та Європейського Союзу. Враховуючи ментальність українських громадян, вважаємо за доцільне здійснювати більш детальний аналіз праць науковців пострадянського простору. У дослідженні вжито збірне визначення «взаємна адаптація» в замісній формі батьківства та «соціалізація підлітків-сиріт».

Результати та їх обговорення. Процес адаптації відбувається паралельно з процесом соціалізації, під час яких, опиняючись у різних проблемних життєвих ситуаціях, людина використовує вже наявні або набуває нові механізми соціальної поведінки та вирішення завдань, способи реагування та особистісні риси. На думку А. Налчаджян, кожен такий процес подолання проблемних ситуацій можна вважати процесом соціально-психічної адаптації особи, яка в разі сприятливого перебігу призводить особистість до стану адаптованості (Bolshakova, 2004: 134). Під соціально-психологічною адаптованістю особистості розуміється «такий стан взаємовідносин особистості та групи, коли особистість без тривалих зовнішніх та внутрішніх конфліктів продуктивно виконує свою провідну діяльність, задовольняє свої основні соціогенні потреби, повною мірою відповідає тим рольовим очікуванням, які пред'являє до неї сталонна група, переживає стани самоствердження та вільного вираження своїх творчих здібностей» (Bretsky, 2008: 18).

Процес взаємної адаптації замісних форм батьківства та їх членів має низку особливостей, що виділяють А. Гаврилін, В. Ослон, А. Холмогорова та інші дослідники. Різним формам замісного батьківства притаманна різна послідовність періодів соціально-психологічної адаптації: початковий період адаптації, період регресії, період прогресу, які можуть тривати від кількох тижнів або місяців до кількох років. Л. Большакова, М. Міллер, Л. Фіміна виділяють низку важливих моментів на кожному етапі адаптації: зміну соціальних ролей у разі появи нового члена сім'ї, міф виникнення миттєвої прихильності прийомних дітей та замісних батьків (феномен «відсутність прив'язаності»), попередження в замісних батьків почуття неповноцінності і провини за проблеми, перекладання провини на дитину та інших. Із появою прийомної дитини всі члени сім'ї переживають емоційні труднощі: дитина переносить на прийомних батьків образи своїх кровних батьків, прийомні батьки часто відчувають провини та розчарування, складну амбівалентність почуттів нового члена сім'ї (Nalchadjian, 2008: 432). Поступово прийомна дитина приймає норми і стиль поведінки, встановлені в цій сім'ї. Своєю чергою замісна сім'я також підлаштовується до особливостей дитини та зазнає певних змін.

Адаптація в замісній сім'ї – це перехідний період, під час якого відбувається переосмислення власних соціальних ролей та їх використання. Цей період не має чітко визначених часових рамок. На нього впливають вік, риси характеру, рівень розумового та емоційного розвитку, темперамент, зацікавленість сторін.

Проблеми взаємної адаптації замісної форми батьківства базуються на життєвому досвіді, мотивації, ресурсності та ефективності замісних батьків, з одного боку, і на дериваційних розладах, слабким фізичним станом та вікових особливостях підлітка – з іншого. У межах нашого дослідження доцільно використовувати вужче поняття «сімейна адаптація», що визначається через взаємодію особистості та малої соціальної групи. Сімейна адаптація має своїм підґрунтям стабільність та гнучкість взаємовідносин. Передумовою її

успішного перебігу є риси характеру, емоційний стан, самосвідомість, міжособистісні взаємозв'язки, способи взаємодії. Взаємоадаптацію в замісних формах батьківства можна розглядати з таких позицій:

- взаємодія в системі соціальних відносин (соціальний статус прийомної дитини та батьків);
- взаємодія в системі сімейних відносин (розподіл ролей, формування внутрішньосімейних відносин, особливостей спілкування);
- характеристики особистості, що дають інформацію про ступінь та якість адаптованості (Bevz, 2003: 188).

Науковці виділяють фактори, що впливають на взаємну адаптацію у формах замісного батьківства: термін проживання в новій сім'ї, вік членів, обслуговуючий аспект.

Підлітковий вік є особливим як для усиновлених, так і для кровних і зазвичай викликає побоювання замісних батьків. Особливістю підліткового віку є бажання незалежності і набуття власної ідентичності. Якщо для підлітка, який соціалізується в кровній сім'ї, ці новоутворення є нормативними, то для підлітка, що соціалізується в замісній родині, характерні одночасні побоювання щодо втрати нової родини (характерне бажання знайти свою біологічну сім'ю і побоювання цього). Важливим аспектом компетенції замісних батьків є психологічна підготовка підлітка до можливих негативних вражень і емоційних переживань цих пошуків.

Умовно можемо виділити *чотири етапи адаптації підлітка до умов замісної родини*.

1. Знайомство. Підліток і сім'я відчують стан ейфорії, батьки «виливають на дитину» своє кохання, дитина з радістю виконує те, що від неї вимагають. Підліток відчуває радість і тривогу водночас. Це сприяє піднесеному настрою підлітків, вони метушливі, непосидючі, не можуть довго зосередитися на чомусь.

2. Регресія. Це так званий процес притирання. Замісні батьки для підлітка – це нові люди, нові правила, нові стосунки. І не тільки батьки адаптуються до дитини, а й підліток намагається привнести свої правила та уявлення щодо ролей у замісну сім'ю (в підлітків спостерігаються почуття безпорадності, залежність, підвищена чутливість, відмова від нового, нез'ясовні напади злості, плачу, втоми чи тривоги, ознаки депресії тощо). На цьому етапі особливо важливі підтримка та розуміння з боку замісних батьків.

3. Звикання. Підліток звикає до умов проживання в замісній сім'ї, засвоює її норми поведінки, кризові моменти взаємодії, як правило, зумовлюються особливостями підліткового віку (набуття ідентичності досить часто ототожнюється з рисами біологічних батьків та викликає почуття агресії до замісних батьків). Компромісні форми взаємодії в середині замісної сім'ї допоможуть ефективному супроводу підлітка. Підлітки, яких прийняли в сім'ю, відчують надзвичайно сильно емоції (Bevz, 2000: 127). Маркерами того, що підліток має психологічні проблеми, пов'язані із соціалізацією в замісній сім'ї, можуть бути:

- звинувачення в несправедливому порівнянні з біологічною дитиною;
- проблеми у школі, що пов'язані з нездатністю зосередити увагу;
- упереджене ставлення до невідомого;
- проблеми з однолітками;
- емоційна закритість, відмова ділитися переживаннями (Oslon, 2001: 67).

Зазвичай замісні батьки можуть самостійно подолати ці проблеми. негайного звернення до спеціаліста потребують такі явища:

- вживання ліків або алкоголю;
- зниження успішності та пропуски занять;
- дистанціювання від сім'ї та друзів;
- прагнення до ризику;
- спроби самогубства.

Якщо причиною виникнення проблем є саме перехід до замісної форми батьківства, потрібно відкрито обговорювати це питання, що сприяє усуненню бар'єрів. До емоційних бар'єрів зараховують:

– почуття страху (з боку замісних батьків є побоювання щодо розвитку відносин із прийомним підлітком, підлітки своєю чергою бояться зміни соціальної ситуації). Ці почуття дезорганізують комунікативні відносини всередині замісної форми батьківства;

- бар'єр гніву, який виникає у відповідь на певні вимоги. Він виявляється у вербальній та фізичній агресії;
- бар'єр сорому та провини виникає як наслідок критичних зауважень (Sost, 2011: 199).

Емоційні бар'єри перешкоджають процесу міжособистісного спілкування батьків та дитини, знижують рівень контактності, заважають встановленню довірливих відносин. На жаль, підлітки не розуміють важливості комунікацій у розв'язанні проблем і тим самим сприяють виникненню соціально-психологічних бар'єрів адаптації, які виявляються у зміщенні функціонально-рольових та особистісних позицій партнерів у спілкуванні:

- *відсутність усвідомлення власної соціальної ролі*. Тривалий час підліток не може усвідомити власну позицію в новій сім'ї, визначити стиль поведінки з «новими» батьками;
- *інформаційні бар'єри*. Формуються в період ознайомлення замісних батьків з особливостями виховання соціальних сиріт і викликають негативні установки;
- *відсутність у підлітка довіри до світу*, що проявляється в підозрливості, недовірливості до оточуючих (Pesha, 2004: 110).

Соціально-психологічні бар'єри вносять дисгармонію у відносини з партнерами по спілкуванню. Таким чином, кожна із зазначених груп психологічних бар'єрів створює перешкоди взаємній адаптації в замісній

формі батьківства. Тому важливим аспектом соціально-психологічного супроводу замісних форм батьківства є ознайомлення замісних батьків з їх наявністю та можливими шляхами їх подолання.

Основою супроводу замісних форм батьківства є єдність чотирьох функцій:

- діагностика сутності проблеми, що виникла;
- інформація про сутність проблеми та шляхи її вирішення;
- консультація на етапі прийняття рішення та вироблення плану вирішення проблеми;
- первинна допомога на етапі реалізації плану рішення (Комарова, 2009: 103).

Психолого-педагогічний супровід замісних форм батьківства – це система психолого-педагогічних заходів, спрямованих на запобігання сімейного неблагополуччя, подолання труднощів внутрішньосімейної соціалізації та підвищення психолого-педагогічної компетентності замісних батьків, тобто осіб, які замінюють батьківське виховання.

Процес взаємної адаптації замісної сім'ї та дитини можна розглядати як складне динамічне утворення, для якого характерні етапи та кризи, тому що входження дитини-сироти в сім'ю, що заміщає, викликає безліч проблем. Вони зумовлені, з одного боку, особливостями сімейної взаємодії та ресурсністю замісних батьків, а з іншого – особистісними та соціальними характеристиками дитини. Необхідною умовою позитивного перебігу цього процесу є комплексний та постійний психолого-педагогічний супровід. За необхідності супровід доцільно посилювати в такі «критичні періоди»:

- період підготовки кандидатів у замісні батьки;
- кінець третього року життєдіяльності форми замісного батьківства (замісні батьки вже не здійснюють ретельний контроль за дитиною);
- ситуації побутових щоденних відносин, коли дитина відчуває певний дискомфорт, пов'язаний із вирішенням побутових проблем;
- підлітковий вік;

Отже, взаємоадаптація замісних батьків та дітей вимагає більш ретельного психолого-педагогічного супроводу, ефективність якого зумовлена реалізацією механізму певних дій (розробка індивідуальних програм супроводу, реалізація цих програм, їх моніторинг, аналіз результатів).

Висновки. Відповідно до мети та поставлених завдань у статті охарактеризовано процес адаптації в замісних формах батьківства, виявлено прямі та непрямі характеристики адаптації прийомних дітей та замісних батьків у сім'ї: емоційні стани, самосвідомість, самоцінка, формування прихильності, зміна ролевих позицій, система відносин, поведінка, взаємодія з однолітками та дорослими тощо. Порушення процесів адаптації проявляється у стані дезадаптованості, яке виражається, з одного боку, в нездатності задовольняти власні потреби та домагання, продуктивно виконувати провідну діяльність, а з іншого боку, обмежує можливість щодо реалізації вимог та очікувань нового соціального середовища та виконання нових соціальних ролей. Передумовою успішності перебігу процесу адаптації в замісних формах батьківства ми вважаємо комплексний психолого-педагогічний супровід.

Список використаних джерел:

1. Бевз Г.М., Капська А.Й., Комарова Н.М. Технології створення та функціонування прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу. Київ : Державний інститут проблем сім'ї та молоді, 2003. 188 с.
2. Бевз Г.М., Капська А.Й. Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід : навчально-метод. посібник. Київ : Укр. інститут соц. досліджень, 2000. 127 с.
3. Большакова Л.Н. Социально-психологическая адаптация родителей и детей в приемной семье : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Ярославль. 2004.
4. Брецики Е.А. Исследование клинико-психологических особенностей семей, ожидающих и имеющих приемных детей (в связи с задачами семейного психологического сопровождения). *Психотерапия*. 2008. № 4. С. 43–45.
5. Комарова Н.М. Посібник для прийомних батьків та батьків-вихователів. Київ : Держсоцслужба, 2006. 104 с.
6. Налчаджян А.А. Социально-психическая адаптация личности. Ереван : АН Армении, 1988. 263 с.
7. Ослон В.Н., Холмогорова А.Б. Замещающая профессиональная семья как одна из моделей решения проблемы сиротства в России. *Вопросы психологии*. 2001. № 3. С. 57–70.
8. Пеша І.В. Модель соціального експерименту із запровадження інституту прийомної сім'ї в Україні. *Український соціум*. 2004. № 1 (3). С. 106–118
9. Комарова Н.М., Бевз Г.М., Волинець Л.С. Методичні рекомендації соціальним працівникам щодо соціального супроводу прийомних сімей. Київ : Видавництво, 1999. 103 с.
10. Психолого-педагогическое сопровождение адаптации детей-сирот к жизни в замещающей семье : научно-методическое пособие / Сост. Д.С. Занин, О.Н. Хахлова. Уфа : Издательство БГПУ, 2011. 206 с.
11. Технология социальной работы с детьми и подростками : сб. статей / под ред. В.Н. Келасьева. Санкт-Петербург : Издательство Санкт-Петербургского университета, 2001. 264с.

References:

1. Bevz G.M., Kapskaya A.Y., Komarova N.M. (2003). Tehnologiyi stvorenniya ta funkcionuvannya priyomnih simej, dityachih budinkiv simejnogo tipu. [Technologies for the creation and operation of foster families, family-type orphanages]. K.: State Institute of Family and Youth Problems. 188 p. [in Ukrainian].
2. Bevz G.M., Cape A.Y. (2000) Socialne stanovlennya ditini u priyomnij sim'yi: socialnij suprovod: Navch.-metod. posib. [Social formation of a child in a foster family: social support: Teaching method. way]. K.: Ukr. Inst. of Soc. Research, 127 p. [in Ukrainian].

3. Bolshakova L.N. (2004) Socialno-psihologicheskaya adaptaciya roditel'ev i detej v priemnoj seme: Avtoref. dis. kand. psihol. nauk. Yaroslavl. [Socio-psychological adaptation of parents and children in a foster family: Abstract. dis. Cand. psychol. Science]. [in Russian].
4. Bretsky E.A. (2008) Issledovanie kliniko-psihologicheskikh osobennostej semej, ozhidayushih i imeyushih priemnyh detej (v svyazi s zadachami semejnogo psihologicheskogo soprovozhdeniya). [Research of clinical and psychological features of families expecting and having adopted children (in connection with the tasks of family psychological support)]. Psychotherapy. Pp. 43–45. [in Russian].
5. Komarova N.M. (2006). Posibnik dlya prijomnih batkiv ta batkiv – vihovateliv. [A guide for foster parents and foster parents]. K.: State Social Service. 104 p. [in Ukrainian].
6. Nalchadjian A.A. (1988). Socialno-psihicheskaya adaptaciya lichnosti [Socio-psychological adaptation of personality]. Yerevan: Academy of Sciences of Armenia. 263 p. [in Russian].
7. Oslov V.N., Kholmogorova A.B. (2001) Zameshayushaya professionalnaya semya kak odna iz modelej resheniya problemy sirotstva v Rossii / Voprosy psihologii. [Substitute professional family as one of the models for solving the problem of orphanhood in Russia. Questions of psychology. № 3]. P. 57–70. [in Russian].
8. Peshchak I.V. (2004) . Model socialnogo eksperimentu iz zaprovadzhennya institutu prijomnoyi sim'yi v Ukrayini. [Model of social experiment on the introduction of the institution of a foster family in Ukraine]. Ukrainian Society. № 1 (3). P. 106–118 [in Ukrainian].
9. Komarova N.M., Bezh G.M., Volynets L.S. (2009). Metodichni rekomendaciyi socialnim pracivnikam shodo socialnogo suprovodu prijomnih simej. [Methodical recommendations to social workers on social support of foster families]. K.: Publishing House, 103 p. [in Ukrainian].
10. Sost. D.S. (2011). Psihologo-pedagogicheskoe soprovozhdenie adaptacii detej-sirot k zhizni v zameshayushej seme: nauchno-metodicheskoe posobie. [Psychological and pedagogical support of adaptation of orphans to life in a surrogate family: scientific and methodical manual]. Ufa: Izd-vo BGPU, 2011. 206 p. [in Russian].
11. Kelasyeva V.N. (2001). Tehnologiya socialnoj raboty s detmi i podrostkami. [Technology of social work with children and adolescents: Sat. articles / ed. SPb]. Izd-vo S-Peterb. University, 264 p. [in Russian].